

Εισαγωγή

Ελληνίδα από το Λιβόρνο, Ελληνίδα δεύτερης γενιάς, γυναίκα λόγια, ανάμεσα σε δυο γλώσσες και δυο εθνικότητες, η Αγγελική Πάλλη (1798-1875)¹, είναι μια γνωστή πολυγρα-

1. Θέλω να ευχαριστήσω και εδώ την κα Μαρία Χουλιάρα που είχε την καλοσύνη να διαβάσει το κείμενο, και να διορθώσει με κόκκινο μελάνι κάποια λάθη στο ύφος και στην έκφραση, όσα έχουν παραμείνει και αυτά που δεν διορθώθηκαν η ευθύνη είναι μόνο δικιά μου. Στη παρούσα μελέτη έχω τη χαρά να συναντήσω και πάλι την Αγγελική Πάλλη, μετά από πολλά χρόνια. Η παλαιά μου έρευνα σχετική με τη συγγραφέα ελληνικής καταγωγής που έγραφε ιταλικά είναι δημοσιευμένη CATERINA CARPINATO, «Appunti su Angelica Palli (1798-1875)», στο A. PROIU - A. ARMATI (a cura di), *La presenza femminile nella letteratura neogreca*, Atti del VI Convegno Nazionale di Studi Neogreci, Roma 19-21.11.2001, Dipartimento di Filologia Greca e Latina, sezione bizantino-neoellenica, Università di Roma «La Sapienza», Testi e Studi bizantino-neoellenici, XV, Roma, 2003, σελ. 63-90. Στα ελληνικά η παλιότερη μονογραφία είναι της ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΙΒΑΔΑ, *Αγγελική Πάλλη-Βαρθολομαίη και το έργο της*, Αθήναι, 1939. Στα ιταλικά η πρώτη βιογραφία της οφείλεται στο O. CELSO VALLECCHI, *Cenni intorno alla vita ed agli scritti di Angelica Palli Bartolommei*, Firenze, 1876, έπειτα F.D. FALCUCCI, *Commemorazione di Angelica Palli ne' Bartolomei e iscrizione per la medesima*, Livorno, 1878, πιο πρόσφατα ALESSANDRA D'ALESSANDRO, *Vivere e rappresentare il Risorgimento. Storia di Angelica Palli Bartolomei, scrittrice e patriota dell'Ottocento*, Roma, 2011. Στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα υπάρχει μια ομάδα που τελευταία προσπαθεί να παρουσιάσει το σύνολο του έργου της. Μια πτυχιακή εργασία με τίτλο *L'opera di Angelica Palli: poesia, teatro e narrativa* γράφτηκε από τη SILVIA SACCHIERO με tutor την Patrizia Zambon το 2012. Η συνάδελφος Patrizia Zambon έχει την επιμέλεια μιας ιστοσελίδας <http://www.maldura.unipd.it/italianistica/ALI/palli.html> όπου περιλαμβάνει βιβλιογραφία σχετική με την Α. Π., ταξινομημένη ως εξής: Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει τις καινούριες εκδόσεις της έργων της ΠΑΛΛΗ (*Cenni sopra Livorno e i suoi contorni*, Livorno, 1972· *Memorie di Paolina*, a cura di R. REIM, Roma, 1992· *Alessio*, a cura di G. BERTONCINI, Pisa, 2001, Livorno, 2003· «Saffo», a cura di FRANCESCA FAVARO, in ADRIANA CHEMELLO [a cura di], *Saffo tra poesia e leggenda. Fortuna di un personaggio nei secoli XVIII e XIX*, Padova, 2012·

φότατη συγγραφέας που έδρασε στο ιταλικό και ελληνικό λογοτεχνικό πλαίσιο και συνέβαλε στο επαναστατικό περιβάλλον της εποχής της. Κόρη του Έλληνα προξένου Παναγιώτη Πάλλη² στο Λιβόρνο, υπήρξε μέλος μιας εύπορης και λόγιας οικογένειας, που φρόντισε τις σπουδές της: η Αγγελική είχε τη δυνατότητα να είναι μαθήτρια του ποιητή και γλωσσομαθή Giovanni de Coureil (1760-1822), ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευσή της³. Γνωστοί διανοούμενοι του δέκατου ένατου αιώνα, συν τοις άλλοις ο πεζογράφος Αλέξανδρος Μαντζόνι και ο Γάλλος J.F. Champollion, θαύμαζαν την προσωπικότητά της και τις λο-

Elsa, a cura di F. FAVARO, Padova, 2017· *Discorsi di una donna alle giovini maritate del suo paese*, a cura di A. BOUBARA, Canterano, 2018). Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει την βιβλιογραφία σχετική με την Πάλλη από το 1970 έως το 2019. Από το 2014 η Αγγελική Πάλλη βρίσκεται και στο έγκυρο *Dizionario Biografico degli Italiani*, των εκδόσεων Treccani, [https://www.treccani.it/enciclopedia/angelica-palli_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/angelica-palli_(Dizionario-Biografico)/) με λήμμα της TERESA MORI. Άλλη σύντομη μελέτη οφείλεται στην ALESSANDRA D'ALESSANDRO, «Angelica Palli Bartolomei tra attivismo politico e impegno pedagogico», στο *Tra natura e cultura. Profili di donne nella storia dell'educazione*, a cura di ANTONELLA CAGNOLATI, Aracne, Ariccia (Roma), 2015, σελ. 91-95. Αναφέρω ενδεικτικά μόνο μερικές πτυχιακές εργασίες για το έργο της: P. SABATINI, *Angelica Palli Bartolomei*, Tesi di laurea, Università di Firenze, Facoltà di Magistero, ακαδ. έτος 1969-70· C. CAPUANO, *L'attività culturale e politica di Angelica Palli Bartolomei a Livorno negli anni 1830-1870*, Tesi di laurea, Università di Pisa, Facoltà di Lettere, ακαδ. έτος 1980-1981, και τελευταία στην Ελλάδα μεταπτυχιακές εργασίες των ΜΑΡΙΑ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, *Η επίδραση του έργου και της ζωής της Angelica Palli-Bartolomei στους Ιταλούς και Έλληνες λογοτέχνες του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη, 2015· Γ. ΠΕΡΙΛΗΣ, *Ipertestualità, legami e percorsi tra due realtà: Angelica Palli Bartolomei – Kalliròi Siganou Parren. L'aspetto sociale femminile, i primi passi per l'emancipazione femminile*, Θεσσαλονίκη, 2018. Βλ. και <http://angelicapalli.blogspot.com/2014/01/dallarchivio-di-stato-di-firenze.html>. Αναφορά στο πεζογραφικό της έργο Alessio στο AL. ASOR ROSA - G. INGLESE, *Letteratura Italiana. Dizionario delle opere A-L*, Torino, 1999. Πιο πρόσφατη βιβλιογραφία παρακάτω.

2. Σημαντική έρευνα της ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΒΕΛΛΗ, «Δεσμοί αγάπης και πνευματικές συγγένειες. Η οικογένεια Παναγιώτη Πάλλη στο Λιβόρνο (αρχές του 19ου αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 13 (2019), σελ. 245-275. Στο http://kapodistrias.digitalarchive.gr/ajax_show.php?id=477 γράμμα στα γαλλικά του Ιωάννη Καποδίστρια στον Παναγιώτη Πάλλη, http://kapodistrias.digitalarchive.gr/ajax_show.php?id=478 αυτόγραφη επιστολή του Καποδίστρια προς τον Ι. Πάλλη, φακ. 196.

3. Για τον Giovanni de Coureil βλ. C. DIONISOTTI, *Un sonetto su Shakespeare*, in *Ricordi della scuola italiana*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1998, σελ. 115-141.

Γράφοντας ιταλικά με ελληνικό στυλό

γοτεχνικές ικανότητές της και άφησαν γραπτός την εκτίμησή τους⁴.

Μετά από τον θάνατό της, όμως, σχεδόν ξεχάστηκε ακόμη και στο Λιβόρνο όπου είχε περάσει τον περισσότερο χρόνο της ζωής της. Ένα σχολείο και μια οδός είναι αφιερωμένα στο όνομά της, και έτσι παραμένει εν μέρει γνωστή σε μια πόλη που άλλαξε εντελώς φυσιογνωμία από τότε που ήταν το μεγάλο, διεθνές λιμάνι της Τοσκάνης⁵. Σήμερα το Λιβόρνο είναι μια μικρή, επαρχιακή πόλη, με ένα σημαντικό λιμάνι, με πολύ ανεπτυγμένη βιομηχανία και λιγότερη ανθρώπινη παρουσία. Το παλιό λιμάνι δεν έχει αφήσει πολλά ίχνη, βομβαρδίστηκε σκληρά και καταστράφηκε σχεδόν ολόκληρο κατά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, και δεν μπορεί να διηγηθεί την ιστορία μιας πλούσιας και διαπολιτισμικής κοινωνίας. Το μάτι και η καρδιά του επισκέπτη δύσκολα αναγνωρίζουν τα μεγαλεία του παρελθόντος. Η Fortezza Vecchia (το παλιό φρούριο), το μεγάλο Fanale (ο φάρος), και οι γύρω παλαιές εγκαταστάσεις έχουν κατατεταδαφιστεί, και μόνο τα τελευταία χρόνια, με σημαντικές ανασυλώσεις, έχει εν μέρει ανακάμψει κάτι από το παλιό αρχιτεκτονικό κύρος της πόλης⁶. Δύσκολα βρίσκει κανείς, σε αυτή την πονεμένη βιομηχανική πόλη, την ατμόσφαιρα που ζούσαν οι σύγχρονοι της Αγγελικής Πάλλη και που η ίδια περιέγραψε με στοργή στον δικό της οδηγό *Cenni sopra Livorno e i suoi contorni*⁷, ο οποίος βασίζεται, όπως δηλώνει η ίδια, στην *Ιστορία του Λιβόρνου* του Feliciano Ducci, γραμμένη το 1829, και ακόμη ανέκδοτη.

4. Βλ. R. SEVERINO, «Ad Angelica Palli: Manzoni improvvisatore di versi encomiastici», *Annali di Italianistica* 4 (1986), σελ. 270-278 και J.F. CHAMPOLLION, *Lettres à Zelmire*, présentées par EDDA BRESCIANI, L'Asiathèque, Paris, 1978.

5. <https://www.liceoniccolinipalli.edu.it/>. Στο καινούριο website του σχολείου δεν υπάρχουν πληροφορίες για την ιστορία του Σχολείου, για την Πάλλη και τον Giovan Battista Nicolini.

6. ILARIA LIPPI, *La fortezza nuova di Livorno: recupero funzionale del "parco urbano" e degli spazi interni restituiti alla città*, tesi di laurea specialistica, Università di Pisa, 2012-13.

7. *Cenni sopra Livorno e i suoi contorni*, Livorno, 1856, ²1972, πρόσφατη επανέδοση με τίτλο, ANGELICA PALLI-BARTOLOMMEI, *Livorno com'era. Antichi itinerari della città labronica*, Livorno, 2016.

Io non scrivo una guida regolare, né mi assumo l'incarico di descrivere Livorno e i suoi contorni con puntualità scrupolosa. Parlerò degli oggetti che chiamano a sé la mia attenzione, e il lettore giudicherà poi esaminandoli cogli occhi proprii, se fossero veramente meritevoli d'uno sguardo, d'un cenno; e scuserà sorridendo l'affetto del natio loco solito a vestire d'importanza le cose da nulla e i fatti insignificanti per sé medesimi, o partecipando alla emozione ispiratrice delle mie parole, mi sarà cortese un sorriso di approvazione⁸.

Δεν γράφω έναν κανονικό οδηγό, ούτε αναλαμβάνω το καθήκον να περιγράψω το Λιβόρνο και τα περίχωρά του με αυστηρή ακρίβεια. Θα μιλήσω για τα μέρη και τα μνημεία που μου τραβούν την προσοχή μου, και ο αναγνώστης θα κρίνει έπειτα εξετάζοντάς τα με τα μάτια του, εάν αξίζουν πραγματικά ένα νεύμα. Και ο αναγνώστης θα με συγχωρέσει, με ένα χαμόγελο, για την αγάπη μου για τον τόπο, που με σπρώχνει να δώσω έμφαση σε ασήμαντα πράγματα και ασήμαντα γεγονότα ή, συμμετέχοντας στο εμπνευσμένο συναίσθημα των λέξεων μου, θα εγκρίνει με ένα ευγενικό χαμόγελο το βιβλίο.

Πολύ λίγα από τα αγαπημένα μέρη της Πάλλη στο Λιβόρνο είναι ακόμη στη θέση τους. Στο διαδίκτυο βρίσκεται μια παλιά φωτογραφία της via della Madonna⁹ με τα ερείπια του αρχοντικού που γεννήθηκε. Μετά από τον βομβαρδισμό του 1944, κατεδαφίστηκε¹⁰. Αμέσως μετά από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ο Ηλίας Βενέζης (1904-1973)¹¹ περιέγραψε λεπτομερώς την τραγική κατάσταση της μεταπολεμικής πόλης, ύστερα από τη φοβερή καταστροφή κτιρίων και μνημείων. Ύστερα από τόσες πολλές ανθρώπινες απώλειες, η μαρτυρία του είναι συγκινητική.

8. *Cenni sopra Livorno*, όπ., σελ. 3-4.

9. Για τη via della Madonna *Cenni sopra Livorno*, όπ., σελ. 31-37.

10. <http://angelicapalli.blogspot.com/2013/>.

11. Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Φτινόπωρο στη Ιταλία*, Αθήνα, 1950, ιταλική μετάφραση με εισαγωγική και σχόλια ELIANA MESCALCHIN, *Narrativa greca in Italia: il caso di Ilias Venezis (1904-1973)*.

Γράφοντας ιταλικά με ελληνικό στυλό

Την τελευταία περίοδο όμως, σιγά σιγά, κάτι αλλάζει, το παρελθόν δεν είναι τόσο επώδυνο, και φαίνεται μια προσπάθεια αναβίωσης μιας περασμένης εποχής. Η ίδια η μορφή της Αγγελικής Πάλλη «ξεσκονίζεται», (ανασύρεται), βγαίνει από τη λήθη, και εμφανίζονται επανεκδόσεις των βιβλίων της. Στο έργο της αφιερώνονται επιστημονικά άρθρα και γίνονται σχετικές εκδηλώσεις και εκδόσεις που απευθύνονται σε ευρύτερο κοινό. Κατά τον εορτασμό της ημέρας της γυναίκας το 2019, π. χ., έγινε πρωταγωνίστρια μιας σύγχρονης θεατρικής παράστασης, που πραγματοποιήθηκε στο Teatro Comunale di Fauglia (Li), με τίτλο *Libere donne* (σκηνοθεσία Maurizio Canovaro σε κείμενο της Anna Bertini)¹².

Στο νεκροταφείο της πόλης όπου γεννήθηκε βρίσκεται ακόμα ο τάφος της, δυστυχώς όμως όχι σε καλή κατάσταση¹³.

Παρόλη την ανανέωση του ενδιαφέροντος για την Αγγελική Πάλλη είναι δεδομένο ότι το όνομα και το έργο της δεν συμπεριλαμβάνονται στις ιστορίες της ιταλικής λογοτεχνίας (για πολλούς και διάφορους λόγους, που θα είναι θέμα άλλης μελέτης)¹⁴, τα βιβλία της δεν διαβάζονται πια (έξω από συγκεκριμένα ακαδημαϊκά κυκλώματα), το αρχείο της παραμένει σχεδόν ολόκληρο ανέκδοτο¹⁵. Η παρουσία της,

12. <http://www.teatrodifauglia.it/spettacoli/cartellone/sotto-sotto.html>. Πρόσφατα τυπώθηκε στο Λιβόρνο μια ιστορία της πόλης σε κόμικς, όπου εμφανίζεται και η Αγγελική, βλ. CL. MARMUGI - T. EPPESTEINGHER, *La storia di Livorno a fumetti, 1800-1945*, Livorno, 2018.

13. Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ναοί και θεσμοί της ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* ΙΣΤ' (1940), σελ. 81-127, για την Πάλλη σελ. 82, 85 η φωτογραφία του τάφου (καλύτερη φωτογραφία στο ΒΑΡΒΑΡΑ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΙΒΑΔΑ, *ό.π.*, σελ. 184). Το νεκροταφείο ανήκει στη δικαιοδοσία του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας σύμφωνα με το διμερές πρωτόκολλο Ιταλίας-Ελλάδας του 1951. Το 2019 ανακοινώθηκε η προσπάθεια διάσωσης του ελληνικού κοιμητηρίου υπό την επίβλεψη επιστημονικής ομάδας της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ σε συνεργασία με τις ιταλικές αρχαιολογικές υπηρεσίες. Το θέμα συζητήθηκε και σε Πρακτικά της Βουλής (τουλάχιστον από το 2013).

14. Μια σύντομη αναφορά στο Α. BALDUINO, *L'Ottocento*, vol. 2, Firenze, 1990, σελ. 1081.

15. Με το αρχείο της, που αποτελείται από 9 φακέλους με πάνω από 1800 επιστολές, έχουν ασχοληθεί η GABRIELLA ROMANI, «Politica e sentimento nell'opera epistolare di Angelica Palli Bartolommei» *Comune*

τόσο έντονη και δυναμική όσο ζούσε, ενδιαφέρει τώρα μόνο ελάχιστους ερευνητές που ασχολούνται με *gender studies* ή με τον φιλελληνισμό¹⁶.

Για την οικογένειά της, και γενικότερα για την οικονομική και κοινωνική κατάσταση των Ελλήνων του Λιβόρνο στα τέλη του δέκατου ογδόου αιώνα και κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου, έχουμε ευτυχώς, εδώ και είκοσι χρόνια, ένα καινούριο ρεύμα ερευνών με αξιόλογες και σύγχρονες μελέτες στην Ελλάδα και στην Ιταλία¹⁷. Η σημαντικότερη

notizie, Livorno 30-31, 2000, σελ. 69-82· ALESSANDRA D'ALESSANDRO, «Scritte senza il pensiero che forse un giorno potrebbero vedere la luce. Le carte di Angelica Palli alla Biblioteca Labronica», στο LUCIA FISCHER FRATERELLI - OLIMPIA VACCARI (a cura di), *Sul filo della scrittura: fonti e temi per la storia delle donne a Livorno*, Pisa, 2005. Η ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΜΗ (ό.π.) μας ετοιμάζει μια σχετική εργασία με αυτό το θέμα, σελ. 250, σημ. 16. Για τα χειρόγραφα της βλ. BEATRICE MANETTI, *Carte di donne nei fondi manoscritti della Biblioteca Nazionale di Firenze*, http://www.archiviodistato.firenze.it/memoriadonne/cartedidonne/cdd_13_manetti.pdf, σελ. 81-83 και της ΙΔΙΑΣ, «Nuclei di documentazione femminile della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze dal XIX al XX secolo», στο *Carte di donne. Per il censimento regionale della scrittura delle donne dal secolo XVI al XX*, Roma, 2007, σελ. 105-117.

16. ANDREA G. NOTO, *La ricezione del Risorgimento greco in Italia (1770-1844). Fra idealità filelleniche, stereotipi e Realpolitik*, Edizioni Nuova Cultura, Roma, 2015. ANGELICA PALLI BARTOLOMMEI, «Discorso alle giovani donne maritate del suo paese» (1851), a cura e con introduzione di ADA BOUBARA, Roma, 2018· M. GIARDINA - ADA BOUBARA, «L'evoluzione delle tematiche neoelleniche nella letteratura italiana del XVIII e XIX secolo», *Sinestesia*, XVI, 2018, σελ. 129-144. ADA BOUBARA, «Emancipazione femminile in Grecia e influenze straniere. Il caso di Kalliroi Parren», *Raudem- Revista de Estudios de las Mujeres*, vol. 2, 2014, σελ. 190-202, 196-197. Η ίδια ερευνήτρια μετέφρασε στα ελληνικά και την παλιά (1907) και δόκιμη μελέτη του G. MUONI, *Η φιλελληνική λογοτεχνία στον ιταλικό ρομαντισμό*, Αθήνα, 2016, και έγραψε, «La figura della donna negli scritti di Angelica Palli Bartolommei e la sua influenza in Grecia», *Revista del Grupo de Investigación Escritoras y Escrituras Mujeres en la vida pública* 15 (2014), online www.escriitorasyescritura.com/angelica-palli-bartolommei-influenza-greca; ADA BOUBARA, «Angelica Palli, poetessa italo-greca dell'Ottocento», στο ANTONELLA CAGNOLATI - SEBASTIANO VALERIO (a cura di), *Rompendo il muro del silenzio. Voci di donne del Mediterraneo*, Avellino, 2019, σελ. 23-32· GIULIA TELLINI, «Passione e disincanto nel Sogno di Angelica Palli», *Studi e Problemi di Critica Testuale* 98 (2019), σελ. 205-233. Με το ιταλικό λογοτεχνικό φιλελληνικό περιβάλλον βλ. CATERINA CARPINATO, *Filellenismo minore ai tempi della rete. Qualche spunto di riflessione attraverso alcune testimonianze italiane e greche*, στο SERENA FORNASIERO - SILVANA TAMIOZZO (a cura di), *Studi sul Sette-Ottocento offerti a Marinella Colummi*, Venezia, 2015, σελ. 29-48.

17. ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΜΗ, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του Κήπου. Έλλη-*

Γράφοντας ιταλικά με ελληνικό στυλό

πρόσφατη εργασία της Δέσποινας Βλάμη εντοπίζει σωστά τον κύριο ρόλο της οικογένειας Πάλλη στην κοινωνία του Λιβόρνο, από τα τέλη του δέκατου όγδοου έως τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα.

Ανοιχτά χαρτιά

η Αγγελική Πάλλη και η προώθηση
της νεοελληνικής λογοτεχνίας στην Ιταλία

Η ποιητική και λογοτεχνική δραστηριότητα της Πάλλη έχει τελευταία τους θαυμαστές της. Εκκρεμεί όμως η ανάδειξη των κριτικών σελίδων δημοσιευμένων και μη, και της προσπάθειας για την προώθηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας σε ιταλική μετάφραση. Θα ήθελα να αναφερθώ και εδώ σε ένα απόσπασμα από μια ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας της εποχής που διατηρείται στη βιβλιοθήκη Labronica του Λιβόρνο.¹⁸ Συγκεκριμένα εδώ η Πάλλη δεν συμφωνεί με τον Ιακωβάκη Ρίζο Νερουλό (1770-1850) για τη γλώσσα και το μέτρο που χρησιμοποιεί στα λογοτεχνικά του έργα. Κατά τη γνώμη της, θα έπρεπε να εκτιμήσει τις γλωσσικές επιλογές του Ρήγα, του Χριστόπουλου και του Σολωμού, οι οποίοι είχαν επιλέξει μια διαφορετική γλώσσα και ένα μέτρο πιο προσιτό και «φυσικό».

Γράφει συγκριμένα Πάλλη στα ιταλικά (σε ελληνική απόδοση):

νες έμποροι στο Λιβόρνο (1750-1868), Αθήνα, 2000· THE ΙΔΙΑΣ, «Η οικογένεια των Ελλήνων εμπόρων της Διασποράς: μερικές παρατηρήσεις για την περίπτωση του Λιβόρνο», *Τα Ιστορικά* 13 (1996), σελ. 177-205· «Commerce et Identité dans les communautés grecques. Livourne aux XVIII et XIX siècles», *Diogenes* 177 (1997), σελ. 75-95· «Κοινωνικότητα, Πολιτικές Επιδιώξεις, Οικονομικές Επενδύσεις: η αναρρίχηση των Ελλήνων εμπόρων στην κοινωνική ιεραρχία του Λιβόρνο τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 15 (1998), σελ. 81-109· «Γυναίκες, οικογένεια, κοινωνία της εμπορικής διασποράς, 18ος-19ος αιώνας», *Ιστορικά* 45 (2007), σελ. 243-280. Και τελευταία ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΜΗ, «Δεσμοί αγάπης και πνευματικές συγγένειες. Η οικογένεια Παναγιώτη Πάλλη στο Λιβόρνο (αρχές 19ου αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 13 (2019), σελ. 245-275.

18. Κάποιες από αυτές σημειώ τις έχω δημοσιεύσει στα *Πρακτικά του Πέμπτου Συνεδρίου των Ιταλών Νεοελληνιστών*, CATERINA CARPINATO *Appunti su Angelica Palli*, ό.π.

Δεν μπορώ να καταλάβω γιατί ο Νερουλός είναι τόσο δημοφιλής στους Έλληνες (η Palli εδώ διορθώνει και γράφει: ανάμεσα σε μας τους Έλληνες) θα έλεγα ότι τα αυτιά των απογόνων του Όμηρου έχουν υποστεί μια μοιραία μεταμόρφωση. Ο Ρήγας, ο Χριστόπουλος, ο Σολωμός δεν γράφουν χρησιμοποιώντας Αλεξανδρινούς στίχους, και το γεγονός ότι με αυτή την γλώσσα αρέσουν στο κοινό με παρηγορεί!

Και συνεχίζει ως τα εξής για τον Σολωμό:

Ο Σολωμός είναι συμπατριώτης του Foscolo! Και οι δύο έζησαν μέσα δρόμους συγκυρίες και ένωσαν τα πάθη της εποχής τους: οι Τάφοι του πρώτου και ο Ύμνος στην ελευθερία του δεύτερου είναι έκφραση του ίδιου αισθήματος που τράφηκε από βαθιά θλίψη στον ένα και από φλογερό ενθουσιασμό στον άλλο. Ο Foscolo είδε μόνο γύρω του την αναταραχή μιας δυστυχισμένης εποχής, ο Σολωμός ακολούθησε με τα μάτια του την πτήση του Φοίνικα που ανέβηκε από την στάχτη του. Ίδια και στους δύο ήταν η ποιητική δύναμη¹⁹!

Παρόλες τις διαφωνίες σχετικά με τη χρήση της ελληνικής γλώσσας ο Νερουλός και η Πάλλη είχαν εξαιρετικές σχέσεις. Όταν η Πάλλη έγραψε ένα ποίημα για τον θάνατο του γιου του, εκείνος απάντησε με Ωδή προς την Αγγελικίν Πάλλη, που βρέθηκε ανέκδοτη στα υπόλοιπα χαρτιά του, μαζί με ένα άλλο λυρικό ελεγείον εις τιμή της²⁰.

... Ω Μούσα / συ δεκάτη / αρμονική Παλλίς, / κι εις
εαρ, κι εις χειμώνα / ως αϊδών λαλείς. / Αν ήξευρ' ο υιός
μου / ότ έμελλε θανών / να εχη την ωδήν σου / μνημείον
του κλεινόν / τον θάνατον βεβαίως ήθελε αυτός χαρή /
και το ποτήριον του / δεν το πινε βαρύ²¹.

19. Fondo Palli, busta 2, ins. 20.

20. ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΙΒΑΔΑ, ό.π., σελ. 167-168.

21. «Poésies inédites de Jacovaky Rízos Néroulos», *Revue des Études Grecques*, Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France, Paris, 1875, σελ. 252-265, 262-265.

Γράφοντας ιταλικά με ελληνικό στυλό

Η Πάλλη υπήρξε μέλος της Accademia Labronica, όπου το 1828, παρουσίασε τις γνώμες της για την κατάκριση της λογοτεχνικής κριτικής και την υπερβολική εκτίμηση ξένων συγγραφέων²². Τακτική συνεργάτιδα ενός περιοδικού που τυπωνόταν στο Λιβόρνο, *Viola del pensiero*, φρόντισε να τυπωθούν μεταφράσεις από τα ελληνικά. Υπήρξε και εκδότρια ενός άλλου λογοτεχνικού και πολιτικού περιοδικού, *Il Romito* (1859-1861), που θα του άξιζε μια ειδική μελέτη. Το 1839, ο βιβλιοθηκάριος της Παλατινής Βιβλιοθήκης Φλωρεντίας, ο Francesco Palermo, δημοσίευσε στη *Viola del pensiero* την μετάφρασή του από 6 επιστολές του μυθιστορήματος του Παναγιώτη Σούτσου, *Λέανδρος*, και το 1842 ένα ανώνυμο Ζ. (Γεώργιος Ζαλακώστας;) μετέφρασε στα ιταλικά μερικά ερωτικά ελληνικά ποιήματα²³. Ο *Λέανδρος*, όπως *Le ultime lettere di Jacopo Ortis* του Ugo Foscolo (1778-1827), και το διήγημα *Eleonora* της Πάλλη²⁴, ανήκε μυσυμυθιστορήματα σε μορφή αλληλογραφίας, που είχαν ως πρότυπο *Ta πάθη του νεαρού Βέρθερου* του Goethe.

Για τις μεταφράσεις της Πάλλη από τον Σολωμό και άλλων Ελλήνων συγγραφέων χρειαστεί ειδική μελέτη για να ενημερωθεί η παλιά εργασία του Ν.Β. Τωμαδάκη²⁵. Τα ιταλικά αποσπάσματα από τον σολωμικό *Λάμπρο* θα άξιζε να μελετηθούν ή τουλάχιστον να αναπαραχθούν φωτογραφικά πριν το μελάνι ξεθωριάσει εντελώς. Αυτό το είχα ήδη επισημάνει παλαιότερα και ελπίζω να μην έχει αλλάξει εν τω με-

22. G. BERTONCINI, “Una bella invenzione”: Giuseppe Montani e il romanzo storico, Napoli, 2004, σελ. 224-226.

23. G. GIUSTI, *Epistolario edito e inedito*, raccolto, ordinato e annotato da Ferdinando Martini, vol. 1, Firenze, 1904, σελ. 214, υποσ. 1. «Poesie erotiche tradotte dal greco moderno», *Viola del pensiero, ricordo pel 1842*, σελ. 259-262.

24. ANGELICA PALLI, *Racconti*, Firenze, 1876, σελ. 215-297, και ανάλυση της GABRIELLA ROMANI, «Poetica e sentimento nell’opera epistolare di Angelica Bartolommei Palli», *Comune Notizie* 30-31 (2000), σελ. 69-82.

25. Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Η Αγγελική Πάλλη μεταφράστρια του Σολωμού», στο *Ο Σολωμός και οι Αρχαίοι - Οικογένεια Salamon - Η Αγγελική Πάλλη μεταφράστρια του Σολωμού - Δ. Σολωμός και Αντ. Μάτεσς*, Αθήνα, 1943. Η πρώτη εμφάνιση της Πάλλης στα ελληνικά είναι, αν δεν κάνω λάθος, [ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΛΛΗ], «Εἰς τὸν θάνατον τοῦ Λορδ Βάϊρον», *Εφημερίς Αθηνών*, αρ. 32 (20/12/1824). Το ποίημα είχε δημοσιευθεί ιταλικά το 1824, στον τόμο *Poesie di Angelica Palli*, Livorno, 1824.

ταξύ η κατάσταση. Τα ανέκδοτα χαρτιά της Αγγελικής περιμένουν νέους ερευνητές ή νέες ερευνήτριες με άριστη γνώση της ιταλικής και της ελληνικής.

Πεζογράφος

Το πεζογραφικό της έργο αποτελείται από νουβέλες, διηγήματα και ένα μυθιστόρημα, ή ένα εκτεταμένο διήγημα, *Ο Αλέξιος ή οι τελευταίοι ημέραι των Ψαρρών*²⁶, ένα από τα πρώτα ιστορικά διηγήματα-μυθιστορήματα γραμμένα στα ιταλικά²⁷. Πρωτοδημοσιεύθηκε το 1827, με τόπο έκδοσης *Italia*, είχε αμέσως καλές κριτικές, και το 1860²⁸ κυκλοφόρησε στη Ζάκυνθο, εκ του τυπογραφείου Η ΑΥΓΗ, η ελληνική μετάφραση του Σπυριδώνα Μονδινού, αφιερωμένη στον γνωστό πολιτικό Γεώργιο Κανδιάνο Ρώμα και αργότερα ξανακυκλοφόρησε σε συνέχειες στο περιοδικό *Οικογένεια* το 1898. Στον ελληνικό πρόλογο ο μεταφραστής, για τον οποίο δεν μπόρεσα να βρω περισσότερα στοιχεία, χαρακτηρίζει το μυθιστόρημα *εθνικόν διήγημα*.

Πρόκειται ουσιαστικά για ένα αφήγημα της κατάκτησης των Ψαρρών από τους Τούρκους, όπου σημαντικό ρόλο παίζουν οι γυναικείες μορφές. Η Πάλλη τονίζει τη θετική παρουσία των ηρωίδων στην επανάσταση και προσφέρει μια διαφορετική οπτική στην περιγραφή των γεγονότων. Ο Giuseppe Montani, στη βιβλιοκρισία του δημοσιευμένη στη Φλωρεντία

26. Κριτική έκδοση του GIANCARLO BERTONCINI, Λιβόρνο 2004. Βλ. και G. BERTONCINI, *Una scrittrice e il romanzo storico: "Alessio ossia gli ultimi giorni di Psarà"*, στο *"Una bella invenzione": Giuseppe Montani e il romanzo storico*, σελ. 141-183· FRANCESCA FAVARO, «'Alessio ossia Gli ultimi giorni di Psara' (e gli altri racconti greci di Angelica Palli)»· CLARA ALLASIA, Mariarosa Masoero, Laura Nay (a cura di), *La letteratura degli Italiani. Gli Italiani della letteratura*, vol. III, *Il Risorgimento delle donne. Donne sulla scena letteraria dell'Otto e Novecento*, Atti del XV Congresso Nazionale dell'Associazione degli Italianisti Italiani, Alessandria, 2012, σελ. 555-569. Ευχαριστώ και εδώ την κ. Favaro, που τόσο ευγενικά μου έστειλε το κείμενό της. Επανεκδοση για επιμέλεια του μικρού εκδοτικού οίκου Aurora, στο Valledaghi Trento, 2016.

27. Μια σύντομη παλιά αναφορά στο έργο της στο G. AGNOLI, *Gli albori del romanzo storico in Italia e i primi imitatori di Walter Scott*, Piacenza, 1906.

28. *Αλέξιος ή Οι τελευταίοι ημέραι των Ψαρρών*, ιστορικών διήγημα Αγγελικής Πάλλης, εν Ζακύνθω, 1860.

Γράφοντας ιταλικά με ελληνικό στυλό

το 1827, σημειώνει ότι στην ιστορική δομή της αφήγησης η ξαφνική και έντονη παρουσία των γυναικών εντυπωσιάζει τον αναγνώστη²⁹. Το μείγμα του αληθινού με το φανταστικό, και το ενδιαφέρον για τα μικροπράγματα της καθημερινής ζωής στον καθρέφτη των ιστορικών γεγονότων, υπήρξαν, από την πρώτη εμφάνιση του μυθιστορήματος, πολύ ελκυστικά για το κοινό. Η αντίθεση ανάμεσα την Ελληνίδα Ευανθία, γαλανομάτα και γλυκιά, και την Τουρκάλα Αμίνα, μελαχρινή και με μαύρα ζωντανά μάτια, και οι δυο ερωτευμένες με τον Αλέξη, που τις αγαπάει και τις δυο βαθιά και διαφορετικά, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα. Η πολυγαμία και η αποκλειστικότητα είναι ένα κοινωνικό ατού της Αμίνας, αλλά η Πάλλη θέλει να γίνει σεβαστή η μονογαμική σχέση, γιατί προστατεύει την ελληνίδα γυναίκα. Αργότερα, ένας άλλος συγγραφέας, ο Adolfo Mezzanotte, στο ιστορικό φιλοελληνικό μυθιστόρημά του *Olimpia ossia l'orfana della Selleide* (1846), σχετικό με τους Σουλιώτες και το Μεσολόγγι, **διαλέγει τα ονόματα Αλέξιος και Ευανθία για τους πρωταγωνιστές.**

Αν διαβάσουμε τα βιβλία αυτά, θα αντιληφθούμε πόσο μακριά είμαστε από το πνεύμα της εποχής τους. Αλλά από την άλλη, ως ειδικοί στην ιστορία της λογοτεχνίας, νοιώθουμε την υποχρέωση να μη σβήσουμε τις φλόγες της εποχής.

Θεατρολόγος

Ο *Tieste*³⁰, τραγωδία που τυπώθηκε το 1820, και η *Σαφπώ*³¹, λυρικό δράμα του 1823, είναι από τα πρώτα δημο-

29. G. MONTANI, «Cabrino Fondulo frammento della storia lombarda sul re del secolo 14o e il principiare del 15o, opera di Vincenzo Lancetti, anno Manini, 1827 / Alessio o gli ultimi giorni di Psarà romanzo storico di Angelica Palli, Italia 1827 / Bastia, Fabiani 1827», *Antologia* 27/80 (1827), σελ. 75-96, αναδημοσιευμένο στο G. BERTONCINI, «Una bella invenzione», *όπ.*, σελ. 208-211.

30. ANGELICA PALLI, *Tieste*, Livorno, 1820. Βλ. FRANCESCA FAVARO, «Il *Tieste* di Angelica Palli: una tragedia di sangue, senza sangue», στο *La letteratura italiana e le arti*, Atti del XX Convegno dell'ADI, Roma, 2018, σελ.1-9.

31. FRANCESCA FAVARO, «*Saffo* di Angelica Palli», στο *Saffo tra poesia e leggenda. Fortuna di un personaggio nei secoli XVIII e XIX*, a cura di

σιεύματα της νεαρής Πάλλης. Η χρήση των αρχαίων μύθων ως υποστηρικτές των πνευματικών αναζητήσεων της εποχής ήταν διαδεδομένη, και η νεαρή προνομιούχος ελληνο-ιταλίδα παρακολουθεί αυτό το ρεύμα. Η πλούσια θεατρική παραγωγή της έχει τελευταία συναντήσει ενδιαφέρον. Ανάμεσα στα χειρόγραφα της βρίσκονται διάφορα θεατρικά έργα και διηγήματα, μερικά ανέκδοτα ή μισοτελειωμένα³², «*Adolfo; Le amiche rivali*³³; *Buondelmonte Buondelmonti*³⁴; *Catinella; Valcofe e i tre ufficiali italiani; Elena; La fantasima di Fag...*, *L'oste di Certaldo; Raffaello; Celestina ossia il De Profundis; La Dama spagnola; Debora, tragedia biblica; Deifira; Un divorzio; Efrosina; Ettore Fieramosca; Geltrude; La patria di Colombo; Iacopo Fortebraccio; Giulietta e Romeo*³⁵; *Giulio; La lista; Don Pasquale ossia il fanatismo; I poeti e gli scienziati; La presa di Costantinopoli; Le Preziose ridicole; Ruggieri degli Ubaldini; Saffo; Salier; Sampiero; Torquato Tasso; Il finto ammalato; Il Gobbo di Santa Fiora; La congiura di Bedmaro; La crociata del conte Verde; Nello Della Pietra; Edwige ossia lo Stucchinajo Polacco; Dante a Verona*³⁶.

Το 1872 η Αγγελική τυπώνει μερικά νεανικά θεατρικά έργα της με τίτλο *Componimenti drammatici di Angelica Palli*, τα οποία βρίσκονται σήμερα εύκολα στη διάθεσή μας χάρη το Google books.

A. CHEMELLO, Padova, 2012, σελ. 215-256 (con introduzione dal titolo «Sento fra Sette e Ottocento, στο MATTIA DE POLI (a cura di), *Il teatro delle emozioni: la paura*, Padova, 2018, σελ. 129-142, 140-142.

32. Πηγή <https://siusa.archivi.beniculturali.it/cgi-bin/pagina.pl?TipoPag=prodpersona&Chiave=299>.

33. GIULIA TELLINI (a cura di), «Le amiche rivali. La scrittura teatrale di Angelica Palli», *Critica letteraria* 180 (2018), σελ. 469-493.

34. https://books.google.it/books?id=mMS7GwAACAAJ&printsec=frontcover&hl=it&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

35. *Giulietta e Romeo. Novella Storica di Luigi da Porto di Vicenza*, Pisa, 1831, XXXIV, αναφέρει το έργο που γράφτηκε το 1821 και η επιτυχία της παράστασης βρήκε αναφορά και στο *Osservatore di Venezia* 250 (1821).

36. FRANCESCA FAVARO, «Il 'teatro dantesco' di Angelica Palli. Dante a Verona», *Rivista di letteratura italiana* XXXV/2 (2017), σελ. 67-82.

Γράφοντας ιταλικά με ελληνικό στυλό

Η αλληλογραφία της

Στη δεκαετία του 1970, στη σοφίτα ενός εξοχικού σπιτιού στη Valle Beneditta, σε έναν λόφο κοντά στο Λιβόρνο, βρέθηκε ένα κουτί με παλιά γραπτά μέσα, γράμματα, τιμολόγια, αποδείξεις, κλπ., και τότε μερικές άγνωστες επιστολές της Αγγελικής Πάλλη ήρθαν στο φως³⁷. Το 1999, λοιπόν, άλλες 160 οικογενειακές επιστολές της Αγγελικής αγοράστηκαν από την Biblioteca Labronica, όπου βρίσκονται πάνω από 1.700 γράμματά της³⁸. Η Αγγελική αλληλογραφούσε τακτικά και με τον Silvio Pellico (1789-1854)³⁹, με τον F.J. Champollion (1790-1832)⁴⁰, τον Giovan Battista Nicolini (1782-1861)⁴¹, με τον Francesco De Sanctis (1817-1883)⁴², τον Giuseppe Regaldi (1808-1883), τον Giovan Pietro Vieusseux (1779-1863), τον Giuseppe Mazzini (1805-1872), τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή (1809-1892), τον Ιακωβάκη Ρίζο Νερουλό (1778-1849), τον Ανδρέα Μουστοξύδη (1785-1860), κ.α. Με συστηματική έρευνα και με την έκδοση των επιστολών θα μας είναι δυνατόν να γνωρίσουμε βαθύτερα μερικά σημεία και στοιχεία ακόμη άγνωστα της ελληνικής λογοτεχνίας της εποχής.

Οι ελάχιστες μελέτες που μέχρι σήμερα αφορούν την πλούσια αλληλογραφία της φωτίζουν, προ παντός, τις σχέσεις της με σημαντικές ιταλικές προσωπικότητες της εποχής.

Σε επιστολή του ποιητή, συνεργάτη του Vincenzo Bellini, Carlo Pepoli (1796-1881), με χρονολογία 5 Απρίλη 1825, σταλμένη στην Πάλλη βρίσκουμε αναφορά στην ιταλική

37. <http://angelicapalli.blogspot.com/2007/>.

38. <https://siusa.archivi.beniculturali.it/cgi-bin/siusa/pagina.pl?TipoPag=compare&Chiave=9929&RicProgetto=personalita>.

39. CRISTINA CONTILLI, *Scrittrici italiane e straniere corrispondenti di Silvio Pellico*, Raleigh, 2013, σελ. 27-29.

40. MARILINA BETRÒ, «Ippolito Rosellini e la nascita dell'Egittologia. La spedizione franco-toscana in Egitto tra 1828 e 1829» *Athenet online* 31 (2010), https://www.unipi.it/athenet/31/art_1.htm.

41. 25 επιστολές, G. BERTONCINI, "Una bella invenzione", *όπ.*, σελ. 226-261· ATTO VANNUCCI, *Ricordi della vita e delle opere di G.B. Niccolini*, vol. 2, lettere dal 1824 al 1827, Firenze, 1866, nn. 66-77, επιστολές στην Πάλλη, σελ. 17-37.

42. T. IERMANO, *Angelica Palli Bartolomei, un'artista livornese di F. De Sanctis, in Intellettuali e stampatori a Livorno tra '700 e '800*, Livorno, 1932.

ωδή της για τα γεγονότα στα Ψαρά (*la ringrazio molto di mandarmi l'Ode d'Ipsara*)⁴³. Σε επιστολή στον Antonio Benci (1783-1843) αναφέρει ότι έλαβε το δράμα στα ελληνικά γραμμένο από μια γυναίκα, δηλαδή από την Ευανθία Καίρον (1799-1866)⁴⁴.

Γλώσσα και εθνική συνείδηση

Η Πάλλη είναι διχασμένη ανάμεσα σε δυο εθνικότητες. Γράφει ιταλικά, με ελληνική συνείδηση, με σκοπό να διαβαστεί από τους Ιταλόφωνους. Το κοινό της είναι στην Ιταλία. Το γλωσσικό ζήτημα και η εθνική και γλωσσική συνείδηση ήταν φλέγοντα θέματα στην εποχή της Πάλλη⁴⁵. Ο νεαρός Enrico Meyer (1802-1877)⁴⁶, στενός φίλος της Αγγελικής, με τον ψευδώνυμο του *Ellenofilo*, είχε παρουσιάσει μια μελέτη σχετική με την ρωμείκη γλώσσα, το 1821, σε ένα από τα σημαντικότερα περιοδικά της εποχής, η *Antologia* του G.P. Vieusseux⁴⁷, Ενθουσιασμένος για το ποιητικό και θεατρικό έργο της Πάλλη ο Meyer τη χαρακτήρισε ισότιμη του Σοφοκλή!

Δεν είναι εύκολο, με το δικό μας μέτρο αξιολόγησης, και με τα μάτια τα δικά μας και με την πολιτική συνείδηση της

43. Fondo Palli, 3, 24, βλ. G. BERTONCINI, "Una bella invenzione", *όπ.*, σελ. 256, 259.

44. G. BERTONCINI, "Una bella invenzione", *όπ.*, σελ. 233. Carpinato, *Appunti su Angelica Palli*, 80.

45. Για την αντίληψη της ελληνικής γλώσσας της εποχής στην Ιταλία βλ. CATERINA CARPINATO, «Νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία στην Ιταλία του 19ου αιώνα (1855-1857): Μερικές παρατηρήσεις στον Tommaso Semmola και τον Niccolò Tommaseo», στο ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ - ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΟΛΥΚΑΝΑΡΙΩΤΗ, *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα*, Αθήνα, 2016, τόμ. Α', σελ. 311-322· CATERINA CARPINATO, «Ancora su Niccolò Tommaseo, Dionissios Solomòs e la lingua greca», στο C. BINTOUDIS (a cura di), *Kalvos e Solomòs: Studi e ricerche*, Roma, 2017, σελ. 203-224· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Ιστορία και ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας στην Ιταλία. Μια σύντομη επισκόπηση», στο Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Μικρό αφιέρωμα στον Mario Vitti*, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Τιμής ένεκεν 6, Αθήνα, 2018, σελ. 135-176.

46. Στον ίδιο οφείλεται και το κείμενο *Ragionamento sopra il Tieste, tragedia di Angelica Palli*, Λιβόρονο, 1820.

47. «Cenni sulla lingua romaica», *Antologia*, 1821, 4, XII, σελ. 438-454.

Γράφοντας ιταλικά με ελληνικό στυλό

εποχής μας, να καταλάβουμε πως ζούσαν οι άνθρωποι της διασποράς, ειδικά εκείνοι της δεύτερης γενιάς, ζούσαν ενάμιση σε δύο γλώσσες. Η Πάλλη υπήρξε μεταφράστρια από τα ελληνικά στα ιταλικά, και αυτή η προσφορά έχει ερευνηθεί μέχρι σήμερα μόνο ευκαιριακά, και παλαιότερα μόνο από τον Τωμαδάκη.

Η περίπτωση της Πάλλη, εντέλει κατά τη γνώμη μου, δεν είναι τόσο σπουδαία για τη λογοτεχνική ποιότητα των έργων της, όσο για την ποσότητα και την ιστορική αξία τους. Έχουμε επιστολές, ποιήματα, άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά, δοκίμια, θεατρικά έργα που η ίδια έγραφε κατά τη διάρκεια της ζωής της, από τις αρχές της φλέγουσας δεκαετίας του '20 μέχρι τον θάνατό της, το 1975. Οι αδιαμφισβήτητες δεξιότητές της Πάλλη στη σύνθεση αυτοσχέδιων στίχων και θεατρικών δραμάτων σε έντονα χρώματα, σύμφωνα με το γούστο της εποχής της, που εκτιμήθηκαν από τους συγχρόνους της, είναι σήμερα για εμάς μάλλον μόνο μια απλή αλλά και σημαντική μαρτυρία του πολιτιστικού κλίματος της εποχής. Ωστόσο, όπως συμβαίνει πάντα, μέσω της μελέτης των δευτερευόντων συγγραφέων η γενική ατμόσφαιρα και το γενικότερο πλαίσιο γίνονται πιο εύκολα αντιληπτά παρά στα έργα που διακρίνονται για την ισχυρή λογοτεχνική ποιότητα και προσωπικότητα του συγγραφέα. Οι στίχοι, τα ιστορικά δράματα, οι λογοτεχνικές μεταφράσεις της είναι το πειστικό παράδειγμα για το πώς μια γυναίκα, υψηλής κουλτούρας και νοημοσύνης, θα μπορούσε να επιβληθεί στη διανοητική ιταλική ζωή του 19ου αιώνα. Η περίπτωση της δεν είναι μεμονωμένη. Ωστόσο, μου φαίνεται ότι, αξίζει να ληφθεί υπόψη ως ιστορική προσωπικότητα που σημάδεψε στην πολιτιστική και πολιτική ζωή του 19ου αιώνα.

Από την έρευνα προκύπτουν ορισμένα βασικά ερωτήματα:

- τι σημαίνει να είσαι Ιταλός ή Έλληνας στην εποχή που έζησε η Αγγελική;
- Θα μπορούσε κάποια αναφορά στη λογοτεχνική της δραστηριότητα να συμπεριληφθεί σε ιστορία της ιταλικής ή της νεοελληνικής λογοτεχνίας;

Η Πάλλη αξίζει την προσοχή και όχι μόνο στο περιορισμένο πλαίσιο μιας «γυναικείας ιστορίας» αλλά ως «αντικείμενο μικρο-ιστορίας». Τα βιογραφικά της δεδομένα, οι σύνδεσμοί της που μπορεί να πει κανείς σε μια εποχή διαδικτυακών μοντέλων έρευνας ανοίγουν ένα πολύ ευρύ φάσμα άλλων συνδέσεων. Κατ' αρχάς: ο πατέρας ήταν από τα Γιάννενα, και η Αγγελική πεθαίνει με την ανησυχία ότι δεν έχει δει ακόμη την απελευθέρωση της Ηπείρου. Φαίνεται αμέσως απαραίτητο να ανοίξει κανείς ένα [link](#) στο [Pasha](#) και στην ιστορία της ελληνικής ανεξαρτησίας. Ο θείος της έζησε στη Μόσχα: [link](#) ιστορικές συνδέσεις μεταξύ Ελλάδας, Λιβόρνου και Ρωσίας. Η οικονομική και κοινωνική κατάσταση της οικογένειάς της επέτρεψε στην Αγγελική να δημιουργήσει σχέσεις με προσωπικότητες που έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτιστική και πολιτική ιστορία της εποχής της.

Εν ολίγοις, οποιαδήποτε ιστοσελίδα για την Αγγελική Πάλλη απαιτεί τη συνεργασία ιστορικών και λογοτεχνικών επιστημόνων που γνωρίζουν πώς ήταν τα πρόσωπα και πράγματα στην Ιταλία και στην Ελλάδα του δέκατου ένατου αιώνα. Η μελέτη αυτή που απαιτεί τη συγκέντρωση διαφορετικών ιστορικών, ιδεολογικών, ακόμη και ιστορικών-καλλιτεχνικών και αρχαιολογικών στοιχείων, καθώς και λογοτεχνικών και γλωσσικών, σημαίνει άνοιγμα ενός κεφαλαίου στην αφήγηση της ιταλικής και ελληνικής ιστορίας του 19ου αιώνα.

Σημαίνει ότι το συντονισμένο έργο μελετητών διαφόρων υποβάθρων (ιστορικοί του ιταλικού Risorgimento και ιστορικοί της ελληνικής επανάστασης, μελετητές της ιταλικής λογοτεχνίας και μελετητές της νεοελληνικής λογοτεχνίας) είναι όλο και περισσότερο απαραίτητο.

Η πόλη του Λιβόρνο, στην οποία ζούσε η οικογένεια Πάλλη, ήταν η πόλη όπου ο Κάλβος είχε περάσει τη νεότητά του και στην οποία ο Δημήτριος Δρόσος⁴⁸, λογοτέχνης ελληνικής

48. *Rassegna critica della letteratura italiana*, voll. 20-21, 1916, σελ. 177 επιστολή του Δρόσου στον Κάλβο. Ν.Β. ΤΟΜΑΔΑΚΗΣ, *Νεοελληνικά δοκίμια και μελέται*, Αθήνα, 1953, σελ. 232-233.

Γράφοντας ιταλικά με ελληνικό στυλό

καταγωγής που δεν ήξερε ελληνικά, κάποια στιγμή της ζωής του αποφάσισε να γράψει ποιήματα μόνο στα νεοελληνικά, «με τον τρόπο» του φίλου του, Ανδρέα Κάλβου.

Συνοψίζοντας καταλήγω στα συμπεράσματά μου: Η Αγγελική Πάλλη είναι εκπρόσωπος της ιστορικής φάσης. Η ανεξαρτησία τότε, όπως γνώριζε καλά η Πάλλη, κόστισε ακριβά. Αξίζει τότε να θυμόμαστε την περίπτωσή της, τώρα που συχνά, θεωρούμε την ανεξαρτησία και την ελευθερία ως δεδομένες και ασφαλείς.

